

UNIVERSITEITS-PSYCHIATRIE

door ALFRED J. R. KOUMANS, m.d.*

Een sfeer van zelfonderzoek en verandering doortrekt ook de Nederlandse Universiteiten. Een van de reeds merkbare gevolgen lijkt wel te zijn de poging om te komen tot een her-definitie van de rol die de Universiteit is toegemeten, zowel in het maatschappelijk bestel als in het leven van de student. Dit houdt o.m. in dat zowel Universiteit als student verwachten dat zij bewuster worden van de sociale en culturele gevolgen van kennisvermeerdering en technologische toepassingen (de ecologie van de Universiteit) en dat zij open staan voor stromingen in de maatschappij, maar ook dat zij zich rekenschap geven van hun wederzijdse beïnvloeding. De ivoren toren en de hogere leerschool hebben als model hun geldigheid ingeboet.

Voor de Universiteits-psychiatrie betekent dit dat de traditionele functie van de psychiater: hulpverlening aan de individueel gestoorde student, herzien wordt en hier en daar resulteert in een uitgebreide reeks andere functies. Deze zijn gebaseerd op de vooronderstelling dat de invloed van de Universiteit op de student niet beperkt is tot het overdragen van kennis of het stimuleren van wetenschapsbehoefte — beide zaken van intellectuele vorming — maar dat de Universiteit in de unieke positie verkeert om voor de adolescent enige jaren lang een essentieel onderdeel van zijn leefklimaat te kunnen zijn. In het beste geval is dit optimaal zowel voor de traditionele overdracht en vermeerdering van kennis als voor de emotionele groei en zinvolle adaptatie van de student aan de maatschappij.

In dit kader van ontplooiing en aanpassing kan de Universitaire gezondheidszorg opnieuw onder de loupe worden genomen, en wel speciaal de psychiatrische voorzieningen. Psychiaters hebben door hun kennis en ervaring met zowel de normale als de gestoorde ontwikkeling van het individu, groepsfenomenen, aanpassingsmoeilijkheden en psycho-sociale wisselwerkingen een belangrijke bijdrage te leveren.

Hoewel theoretisch veel voorbereidend werk is verricht (1), schijnt van de diverse aanbevelingen nog weinig te zijn gerealiseerd.

Een beschrijving van de praktijk en theorie van een psychiatrische dienst in een grote, vooruitstrevende Amerikaanse Universiteit (M.I.T.***) kan als oriëntatie dienen, en aanleiding zijn voor vergelijking en discussie. Er zijn belangrijke verschillen in structuur en traditie tussen Nederlandse

* Full-time psychiater aan M.I.T., Cambridge, en instructor aan Harvard Medical School, Boston. Arts-opleiding te Leiden, 2 jaar assistent bij Prof. Rümke, psychiatrische opleiding voltooid aan Harvard.)

*** Massachusetts Institute of Technology te Cambridge, Mass. USA. Een universiteit, 'gepolariseerd rondom de exacte wetenschappen', met 3800 undergraduate en 3800 graduate studenten, 1000 faculteitsleden, 675 stafleden-docenten.

en Amerikaanse Universiteiten, welke invloed hebben op hun psychiatrische diensten. Bij de Amerikaanse situatie denk ik, wat de studenten betreft, aan het sterke competitieve element in het gehele onderwijs, de numerus clausus, de premie op hoge prestatie, de jonge leeftijd van de student in 'college', de campus-structuur en de dormitory woontraditie. Wat de Universiteit aangaat: daar is de traditie van 'in loco parentis', de wens om een 'relevante' opleiding te bieden, en de bezorgdheid over de velen die voortijdig hun studie afbreken (de drop-outs). En wat de psychiatrie betreft, is daar de belangstelling voor de sociale systemen en hun inwerking op het individu, en de toenemende mate waarin de psychiater zijn spreekkamer verlaat voor werk in en met de gemeenschap. Laat ik een indruk geven van mijn werk door een aantal ervaringen uit de dagelijkse praktijk te schetsen en van commentaar te voorzien, en vervolgens enige theoretische beschouwingen te formuleren.

De dag begint met een paar studenten, die een afspraak maakten.

De eerste heeft sinds enige weken zijn motivering om te studeren verloren. Hij is bezorgd, het examen nijpt, wroeging, de ouders thuis . . . Hij voelt zich onmachtig om er iets aan te doen, ziet zich een drop-out worden. Al pratend, voelt hij zich op zijn gemak. Het blijkt dan dat hij het eigenlijk niet zo vreest, dat drop-out zijn: hij speelt met de gedachte van een reis naar de westkust, een jaar lesgeven in het ghetto . . . eindelijk doen wat hij zélf wil en goed kan. Hij was altijd de eerste op school — hiér moet hij zich inspannen om bij te blijven, en voelt dat hem van alles wordt voorgeschreven . . . 'wie ben ik bezig te worden?' . . . en vader, die zelf alleen een middelbare opleiding heeft, spoort hem met méér dan belangeloze ijver aan . . .

Het conflict met zijn ouders lijkt voortgezet te worden op de Universiteit, en de smalle basis voor zijn gevoel van zelfrespect en zijn identiteitsvorming raken in de knel. Hij laat deze zorg nu vóórgaan op het behalen van examencijfers.

Het ziet er naar uit, dat hij na enkele gesprekken weer in het spoor zal zijn — of met een geruster geweten tijdelijk zal afzwaaien om eerst orde op eigen zaken te stellen. Hij kan de decaan en zijn studieadviseur op de hoogte brengen van zijn besluit, en deze kunnen zijn inschrijving annuleren.

Het studentenwerkbureau kan hem helpen met een baan, hij kan de financiële zelfstandigheid proeven, zelf zijn ev. psychotherapie betalen, en dan later, maar dan op eigen stoom, de studie voortzetten.

Bij deze handelwijze staan twee ideeën voorop.

Ten eerste: een laag 'studierendement' bij deze, geselecteerde, groep studenten wijst op een probleem dat onderzocht en begrepen kan worden, en niet met 'luiheid' of 'ongeschiktheid' hoeft te worden afgedaan. Ten tweede: de belangen van de student, met name zijn ontwikkelingskansen, zijn het beste gediend met een poging in deze richting en het

hem helpen vinden van een oplossing, en niet met een administratieve beslissing.

Deze opvatting is het gevolg van een vruchtbare samenwerking tussen de genoemde 'helpende instanties': decaan, adviseur, psychiater etc.

Zo heeft een van de stafpsychiaters regelmatig zitting in de faculteitscommissie die per semester de academische vorderingen van de studenten beoordeelt. Hier kan hij b.v. voorkómen dat een student, wiens prestaties ineens blijken te dalen, automatisch per administratief fiat wordt uitgestoten, door b.v. diens adviseur om informatie te vragen die dit falen begrijpelijk kan maken, zodat een andere handelwijze mogelijk wordt (verwijzing, tijdelijk terugtrekken, hulp bij alternatieve opleidingen etc.).

Deze samenwerking heeft geleid tot een zeer bepaalde functieverdeling tussen de verschillende personen die de student 'counseling' geven, en tot frequente onderlinge verwijzingen. De psychiater is niet meer de dokter die men roept bij een suicide of een psychose etc. —, maar de instantie waar 35% van iedere jaargang vroeg of laat mee in contact komt. Van deze bezoeken aan de psychiater zijn ca. 40% uit zich zelf gekomen, de rest verwezen, en ongeveer de helft is bij geen enkele pathologische rubriek in te delen. De student (maar ook het staflid, faculteitslid, personeelslid, hun vrouwen en vriendinnen) kan dus ook komen voor zaken die, strikt gezien, nauwelijks of niet 'pathologisch' zijn, maar die hij graag met een onpartijdige deskundige wil bepraten, omdat hij in verwarring, bezorgd of nieuwsgierig is. Zoals de volgende student:

Deze ouderejaars in legeruniform, kralen en baard kent mij nog van twee jaar geleden, toen hij met een 'bad trip' (LSD) op de ziekenzaal was opgenomen. Nu heeft hij andere zorgen: wat te doen met zijn meisje, dat hem niet helemaal in zijn links radicale politieke activiteiten volgt, zijn laboratoriumwerk(in geleide projectielen) dat niet is te rijmen met zijn overtuigingen, zijn studie. Al pratend komt hij op de fysisch prof. P.. 'Hij gaf op zijn laatste college een stencil met van alles over golven en interferentie — eigenlijk voor het 2e semester. Ik had de boeken gelezen, de colleges gevolgd, de opgaven gemaakt en had een erg hoog gemiddelde. Ik las het stencil niet, en op het afsluitend examen waren 5 van de 7 vragen uit het stencil. Nu is mijn gemiddelde gedaald, zodat ik niet meer op de beste graduateschools kan komen, en ik weet ook van anderen, die eerst in de fysica wilden, en nu omzwaaien. Ik heb nu mijn les wel geleerd'.

Welke les? Om de verantwoorde studie op te geven voor het angstvallig volgen van aanwijzingen? Om te berusten in een onrecht? Om de 'zuivere wetenschap' te wantrouwen? Hij zit midden in de tegenstrijdigheden, het idealisme en de realiteit — een actief, zoekend, verantwoordelijk mens — het is te hopen, dat hij de blik breed, het oordeel gebalanceerd houdt, en een zekere tolerantie bewaart voor de spanning tussen de onvermijdelijke tegenstrijdigheden. Wanneer de balans geforceerd

wordt in een bepaalde richting, loopt hij de kans een serie besluiten te nemen, welke weliswaar de spanning opheffen, maar zijn openheid en vrijheid beperken, zijn groei in een bepaalde richting forceren. In dit labiele evenwicht kan een gebeurtenis zoals vermeld als een kristal in een verzadigde oplossing werken.

Maar dit voorbeeld raakt ook een ander probleem. De keus, die de student talloze malen maken moet tussen het gevraagde antwoord te geven (alsof er één juist antwoord was) en zijn eigen antwoord te durven ontwikkelen, het intellectuele risico nemen, dat maar al te vaak niet erkend noch beloond wordt.

Hier zitten wij midden in een reeks situaties van interne tegenstrijdigheid: 'denk zelfstandig' versus 'zolang je dat maar doet zoals ik'. Het examen, het rigide curriculum en het orthodoxe vakcollege, laten weinig ruimte voor het ontwikkelen van vreugde om creatieve alternatieven.

De universiteits-psychiater zit op een unieke luisterpost. Hij kan merken, dat in sommige afdelingen dit soort problemen vaker voorkomen dan op andere. Hij kan zich afvragen, wat er in het sociale systeem voor factoren aanwezig zijn, die deze dubbele standaard mogelijk maken. Het bestaan binnen het zelfde sociale systeem van tegenstrijdige waardesystemen, veroorzaaktodeloos conflict- en is in strijd met de beste bedoelingen. Hij kan hierin een vraagstelling zien: hoe zou het (zelf) onderzoek in zo'n afdeling te stimuleren zijn — een activiteit die, naar hij uit klinische ervaring weet, voorwaarde is voor constructieve veranderingen. Hier liggen legio delicate problemen, maar voor het gehele onderwijs tevens onvermoede mogelijkheden om, als sociale structuur, een humanere vorm te kiezen.

Zo bleek b.v. uit een onderzoek naar het bezoeks patroon van studenten aan zowel het bureau der decanen als aan de psychiatrische dienst, dat voor bepaalde perioden in de opleiding in enkele vakken pieken optraden in de frequentie waarmee deze helpende instanties bezocht werden. Het was duidelijk, dat hier geen sprake was van een plotselinge 'epidemie' van een of andere 'neurose', maar eerder van een reactie, waarschijnlijk normaal, van een aantal studenten op de stress die op deze punten in het systeem optrad. Hiermee kan het begin gegeven zijn van een nadere vraagstelling, een eventueel onderzoek en remedie, en dit niet alleen in termen van 'studie-rendement' (4). Een voorbeeld. In een bepaald experimenteel studieprogramma raakten onverwacht veel studenten op drift, werden depressief of vielen uit, in plaats van — hetgeen verwacht werd — met stijgend enthousiasme hun eigen leerervaring op te doen onder leiding van geselecteerde tutoren. Men nodigde een psychiatrisch staflid tot deelname uit — hij kon vrij met alle deelnemers praten. Hij vond o.m. dat de tutoren na 4 maanden nauwelijks meer onderling over de studenten en hun vooruitgang spraken op hun meetings. Dit was geleidelijk aan uitgebleven naarmate voor hen het

doel van het programma steeds vager werd: een geheel zelfstandige studie stimuleren (en dus bijna ieder idee van de studenten accepteren), of wel het verwerven van een zekere hoeveelheid inzicht in dat studievak, of allebei, en hoe? Te meer daar bleek dat hun eigen loopbaan beïnvloed zou worden door het al dan niet slagen van het experimentele programma, en dat de leider zelf blijkbaar geen helder beeld voor ogen stond en aan de tutoren weinig leiding kon geven. Er ontstond dus een neiging tot zelfrechtvaardiging bij de tutoren, los van de studenten, en de vrees om met weinig voor de dag te komen. Deze breukvlakken in de verhouding tussen tutoren-studenten, en leider-tutoren voerden tot toenemend isolement van de deelnemers — er werd nauwelijks meer over het experiment gesproken — en deze onuitgesproken conflicten en dissonanties drukten uiteraard het zwaarst op degenen van wie uiteindelijk een rechtvaardiging van het programma verwacht werd, de studenten, maar die tevens de minste steun of leiding ontvingen.

De psychiater kon enige groepsbesprekingen van de tutoren meemaken, en dit ter sprake brengen. Later namen ook de leider en de studenten hieraan deel, en konden althans enige dubbelzinnigheid en defensieve isolaties worden uitgewerkt, zodat de studievorderingen en problemen van de studenten weer in het centrum van de belangstelling kwamen, en niet het slagen van het programma.

Eens per week is er een bijeenkomst met de studentendecanen. Zij vertellen ons over enkele studenten, die zij naar ons verwezen hebben, en wij bereiden hen voor op een paar, die wij hun toestuurd. Deze uitwisseling van gegevens gebeurt hoofdzakelijk in één richting: de vertrouwelijke gegevens worden verzwegen, omdat anders het vertrouwen in, en dus de beschikbaarheid van de psychiater worden aangetast.

Desondanks is het mogelijk om aannemelijk te maken, dat iemands gedrag of academische prestatie mede door psychologische factoren werd bepaald — zodat een belangrijke dimensie méér wordt toegevoegd aan de beoordeling van te nemen maatregelen. Of dat nu de student betreft, die zich chronisch verslaapt voor zijn examens, die steelt, of wapens op zijn kamer verbergt. Op deze wijze kan de psychiater het welzijn van de student voorop stellen en reflexhandelingen voorkomen. Bovendien geven deze bijeenkomsten de full-time stafleden de kans op informele wijze uit het reservoir te tappen, dat de decanen bezitten aan ervaring en inzicht in de structuur en persoonlijkheden van de universiteit. De decanen krijgen de kans hun blik te verruimen met psychologische perspectieven en achtergronden.

En tenslotte dient dit contact de communicatie van de verschillende, formele en informele, helpende netwerken binnen de Universiteit: de studie-adviseurs (meest professoren), de tutoren, de 'housemasters', maar ook de bureaus voor buitenlandse studenten, financiële hulp, sportleiders en zelfs secretaressen en 'campus patrol'. Kennis van en

toegang tot dit netwerk is voor de universiteits-psychiater onmisbaar. De decanen spelen hierin een centrale rol.

Het middaguur nadert. Eens per week volgt een stafvergadering, waar de 5 full-time en 5 part-time psychiaters, psychologen en sociale werkers bijeenkomsten voor bespreking van 'gevallen' en lopende ontwikkelingen in de Universiteit, zoals bijvoorbeeld de moeilijkheden rondom een psychotisch faculteitslid, de 'drugs on campus', het opstellen van een experimentele cursus, een suicidepoging.

Daarop volgt een lunch met een spreker, vaak een gast die een klinisch onderwerp aanroert of een van de talloze zaken die de Universiteit aangaan. Een greep uit de onderwerpen: ooggetuigeverslag door een faculteitslid van de revoltes in Praag en Parijs; een film over het leven op een High School; een radicale student geeft zijn zienswijze over de onrust onder de studenten; een progress-report van een over 5 jaren lopend onderzoek naar de lotgevallen van een hele jaargang studenten en hun aanpassing aan de taken van adolescentie, studie en maatschappij. (Enkele bevindingen van laatstgenoemde studie werden reeds 'teruggekoppeld' in het systeem. Een belangrijk gevolg hiervan was, dat de psychiatrische dienst werd geïdentificeerd als een potentiële katalysator van verantwoorde wijzigingen, die leidden tot een humanisering van de immense academische structuur, die door velen als onpersoonlijk en bedreigend werd ervaren.)

Deze bijeenkomsten zijn voor de staf een welkome afwisseling van het werk, een voortgezet seminar, maar vooral een levendige wijze om op de hoogte te blijven van wat zich — vaak achter de schermen — in de Universiteit afspeelt. Tegen deze achtergrond krijgt het dagelijkse werk een nieuwe betekenis: de invloed van maatschappelijke (= universitaire) structuren en maatregelen op de *emotionele en intellectuele ontwikkeling* van de student.

Hier raken wij een kernkwestie, namelijk: de verantwoordelijkheid, die een Alma Mater voelt voor de ontwikkeling in meest algemene zin van haar studenten.

Het lijkt alsof in de laatste jaren het besef hiervoor toeneemt en deze verantwoordelijkheid dienovereenkomstig anders wordt gedefinieerd. De basis werd gelegd door de traditie van 'in loco parentis'. De steeds gecompliceerder wordende samenleving waarin de oudere adolescent zijn plaats moet vinden, draagt ertoe bij.

Twee sociaal-psychologische inzichten waren belangrijk voor de ontwikkeling van dit besef. Het eerste was, dat het 'psycho-sociale moratorium' (Erikson (2)) in de persoonlijkheidsontwikkeling in deze levensperiode valt. Het tweede was het inzicht, dat niet alleen de eerste levensjaren van fundamenteel belang zijn voor de karaktervorming, maar dat de periode van de adolescentie als het ware een tweede kans geeft (3).

In deze periode van 'Umwertung aller Werte' kan de wijze waarop de persoon zijn omgeving en zijn relaties ervaart een blijvende invloed uitoefenen op zijn emotionele en cognitieve ontwikkeling. Een Universiteit wil niet langer uitsluitend een, zij het illuster, studieprogramma bieden, maar ziet het academische programma als een belangrijk onderdeel van de 'educational experience' in deze essentiële levensfase.

Het hangt bijvoorbeeld af van de grondslagen voor iemands gevoel van eigenwaarde, hoe hij academische 'straf' en 'beloning' zal verwerken — of hij voor zijn zelfrespect hoge examencijfers zal nastreven, of de waardering van zijn docent, of wel de voldoening iets interessants gedaan en begrepen te hebben etc. In niet geringe mate heeft hier de Universiteit een directe invloed op het psychisch welzijn van de student. Dit betekent dat het voor velen van verstrekkende betekenis zal zijn om de Universiteit de in haar banier gevoerde waarde b.v. van 'stimuleren van zelfstandige wetenschapsbeoefening' sociale legitimiteit zal verschaffen door haar leden op zijn minst evenzeer te belonen voor originaliteit en creativiteit en andere eigenschappen die voor dat doel nodig worden geacht als voor een technisch geheel juiste produktie van intellectueel materiaal. Voor de meeste adolescenten is dit 'eigen-waarde-systeem' nog geenszins definitief bepaald. Zijn levenservaring met de Universiteit zal mede bepalen niet alleen hoeveel relatief belang hij aan uitwendige of innerlijke voldoening zal gaan hechten, maar ook, welk soort hij zal nastreven om zijn zelfrespect in stand te houden, ook in zijn latere leven. Een directe betrekking is hiermee gegeven tussen een officieel (en officieus!) universitair beoordelingssysteem, en het individuele waardesysteem dat mede de toekomst van de persoon bepaalt. Het zou te ver voeren hier nog andere betrekkingen uit te werken.

De prijs voor academische 'aanpassing' en succes kan te hoog zijn. Een creatief mens kan door het keurslijf van een curriculum — de vaak subtiële ontmoedigingen van zijn talent — zijn interesse en zelfrespect verliezen. Kan de vreugde in het nieuwe en ongewone worden aangemoedigd door een docent, die zelf in verlegenheid raakt bij vergissingen en vragen? Op talloze manieren kan de werkelijkheid van collegezaal en practicum afwijken van of in lijnrechte tegenstelling staan tot de expliciete doelstellingen van datzelfde onderwijs. Deze 'interne dissonantie', mits ondervonden op knooppunten van de persoonlijkheidsontwikkeling, kan een (mis)vormende invloed hebben: het kan de student te veel worden * en hij verdwijnt, hij kan een dor cynisme omhelzen, of zich 'aanpassen' en leren te leven met tegenstrijdigheden (4).

Het behoeft weinig betoog dat een Universiteit, die de sociale verantwoordelijkheid als deugd aanmerkt en onderwijst, maar die zelf als instituut zich weinig gelegen laat liggen aan de noden van de omringende

* Een onderzoek toonde aan, dat onder de 'drop-outs' vaak de meer intuitieve en creatieve talenten schuil gingen — men vraagt zich af wie hier de ware verliezer is.

maatschappij of aan de maatschappelijke gevolgen van de activiteiten die er bedreven of onderwezen worden, zich voor een goed deel van haar eigen geloofwaardigheid berooft.

Zoals de zaken staan zijn er voor iedere student strategieën nodig om de weg door het academisch bos te vinden. Sommigen doen dit door 'selectieve verwaarlozing' van zekere gezichtspunten of activiteiten, anderen door een intellectueel 'kopkleppen opzetten', enz. Deze adaptatie vindt plaats in een kwetsbare periode van de persoonlijkheidsontwikkeling, waarin hij de psychologische evenwichten uit de late kindsheid loslaat en herziet, en nieuwe, blijvende evenwichten moet vinden.

Deze adaptatie kan uitlopen op een verlies van eigenschappen als: tolerantie voor onduidelijkheid, flexibiliteit, creativiteit. En slagen kan betaald worden met een zeker persoonlijkheidsverlies of omgekeerd: een student kan, uit behoud voor zijn persoonlijkheid, een academisch manco prefereren. Zo kennen wij allen de briljante doctor, die in de wereld niet vooruitkomt, maar ook de gesjeesde student, die een succesvol bedrijf leidt.

Het zijn o.a. deze studenten, maar ook stafleden en docenten, die bij de psychiatrische dienst aankloppen. Voorwaarde hiertoe is uiteraard, dat deze dienst haar onafhankelijkheid van de administratieve structuur heeft bewaard, strikt confidentieel blijft, en niet de naam heeft gekregen van dienstbaar te zijn gemaakt aan het uitvoeren van bepaalde administratieve beslissingen, zoals het 'afvoeren' van storende elementen uit de gemeenschap, maar integendeel het gestoorde ook kan zien als een reactie op spanningsverhoudingen in die gemeenschap, als een symptoom dat met vrucht onder de aandacht van die gemeenschap kan worden gebracht (5).

Het zou te ver voeren hier in te gaan op de talloze hand- en spandiensten waartoe de universiteits-psychiater soms zelfs op subtiële wijze wordt uitgenodigd door de diverse leden van de universitaire gemeenschap, diensten die niet direct het welzijn van een individu of groep raken. Zijn werk vereist een voortdurend aftasten, verhelderen en afbakenen van verantwoordelijkheden en handhaven van grondregels; allemaal activiteiten die hem uit psychotherapeutisch werk met patiënten vertrouwd zijn. Zonder dit is een redelijk vruchtbare samenwerking niet vol te houden.

Zo is de Universiteits-Psychiatrie geëvolueerd, vrijwel parallel aan de ontwikkeling van de klinische psychiatrie, van een uitsluitend medische affaire, geïnteresseerd in en georiënteerd op pathologie, zich bezighoudend met de zieke mens — tot een dienst, die door de gemeenschap wordt aanvaard, georiënteerd is op een optimale ontwikkelingsgang en intensief betrokken bij alle factoren in de universitaire gemeenschap die van belang zijn voor de vorming van het individu.

SUMMARY

Changes in psychiatric attitudes are described and elucidated on the basis of the author's experiences at the large M.I.T. Psychiatric Service in Boston. The traditional patient centered care has been taken over by a more community centered approach. The development of cooperation models between medical and non-medical university officials — safeguarding the privacy and personal aspects of the patient as an individual notwithstanding the primary attention for system change — shows remarkable resemblances with Dutch university developments. Modern university psychiatry gives within a limited social system a clear picture of what community psychiatry can be today.

LITERATUUR

- 1a Voorzieningen van geestelijke gezondheidszorg ten behoeve van studenten aan Universiteiten en Hoge scholen. Rapport Commissie Studentenaangelegenheden, Academische Raad.
- 1b 'Universiteit en Studentenproblemen'. *Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid*, no. 12, december 1967, jaargang 22.
- 2 Erikson, Erik H. *Childhood and Society*. W. N. Norton, New York 1967.
- 3 *Normal Adolescence*. Group for the Advancement of Psychiatry, 419, Park Avenue South, New York, N.Y.
- 4 *Student Adaption Study*. Education Research Center, M.I.T., Cambridge, Mass. 1968.
- 5 Snyder, Benson R. 'Stress in Higher Education and Student Use of University Psychiatrists'. *Am. J. of Orthopsychiatry*, 39:1, jan. 1969.

VERANTWOORDDING

Vanuit Gent, Amsterdam en Boston worden door Nederlandse psychiaters enkele aspecten van de geestelijke gezondheidszorg belicht. Zeer uiteenlopend van vorm en inhoud maar alleszins de moeite waard gebundeld te worden in deze aflevering van het Tijdschrift.